

A börtön azonban, ameddig börtön, mégiscsak élet, kegyelmi állapot, a halál elnapolása. Ezért csak a végszükség szorítójában szabad nyitjához (vagyis zárjához) folyamodni. Mert roppant veszélyes. Az idővel-emberáldozó ugyanis türelmét és időérzékét veszítve könnyen rögtÖNző gyilkossá válhat, s ezután már nem nehéz leleplezni, hogy valójában is az. Mert az idővel-emberáldozó fejét csóválja, szemét forgatja, részvétet nyilvánít, mossa kezeit. Csak magában örvend, adminisztrál. Tudja: türelem halált terem. A rögtÖNző gyilkos becsukta a fürdőcsarnok falába épített csapóajtókat, mint kezdeteknél a vagonokéit. A rögtÖNző gyilkos szívesen szemléltet volna a fürdőben füstbe fulladók halálát. A puskkalvés nyomán elvágódó, lapáttal péppé vert fejű, csizmasarokkal széttíport torkú, bikacsökkel agyonvert áldozatok látványát már unta. Szerette volna látni, hogyan öl, az élet terét miként tölti ki a füst, amit gyermekkorában oly szívesen szippantott be az automobil után szaladva. De a júdásablakon át se látott semmit. Mindent eltakart a sötét, de nem a halál fölött gomolygó füsté, hanem egy test sötétje. A fémlemezekből, fém-szálakból, fémkönyvekből összeforrasztott Krisztusé. Amikor kinyitották a falnagyságú csapóajtókat, hogy a holtakat a bulldózerekkel vájt sáncokba dobálják és leöntsék mésszel vagy elégessék, a csempe-szemektől villogó csarnokban csak Krisztust látni. Mintha minden porcikája egy-egy megszenesedett emberi lélek volna: egymáshoz és egymásba égve, torzulva, dermedve, inasodva, simulva, csavarodva, csontosulva, gömnyedve, olvadva, csordulva, görcsösülve, tapadva, horgadva, tekeredve –: lényegülve... Mint tömegsírban az ember, mint elemészett könyvtárakban, képtárakban, levéltárakban, iskolákban, templomokban a pernyévé lett szellem. Kolozsvári Krisztus a történelem élő és legyilkolt áldozataiból

teremtődött. Minden volt-van-és-lesz megnyomorított életből és igaztalan halálból. Ezért ne képzeljétek mögé keresztet. Nem tud föltámadni. Élő halott. Nézzétek arcát. Behunytt szemmel szemléljétek. Míg a korona alatt, a sáncok mélyéből szemetek föl nem izzik.

[3] A kőből faragott . . .

Szívedre boronafogakkal kiverett csikorgó henger gördült. Átütötte a kintornás halál verkli-tüskéje. Át, mint Krisztus kinyíló öklét a sorozatban kovácsolt szög, vagy szájtáti atomrobaj teremtésünk esetlen emlékezetét, a csöndet. A megalázó ország és a honvágyadban újratereztett haza senkeiföldjén állunk, általad gazdagon, s „tele bőrdöndödel” megraboltan. A védtelenség mészakőtarlóján imbolygó Ω: a Próféta kihült ekhós szekere távolodik . . . , por vagy porhó kavargó nyomán. Visz valakit. Utolsó szónak. Lejegyezhetetlen visszhangunknak. Sehol egy fatörzs, fűtorzsa, feszületcsont a múlt magasfeszültségű drótjaival bevonalmazott tájon, a tehetetlenség kottalapján. Mibe kapaszkodjék vajon az ember, ha öngyilkos hangjegy lehet csak megüszkösödött ökle, s úgy csügged alá az égen, hogy nem tudni: pokolra, mennybe jut-e. Egy elmeszesedett hang az emberiség duhajul rothadó lélegzetében. Kibontva belőle koponyád. Vonalaiban és szellemében hűséges arcodat – nem valami miatt, hanem valakiért – remegő kéz érintgette mészakőbe. Oltalmazó mozdulatait elnyelte szemed mélyének odaátja: az űrt is átütő kettős kráter. A megalázó és az álmaidban teremtett világ világának senkeiföldjén állunk. Lehajtott fejjel . . .

Steven Beller / A MODERN VILÁG BÖLCSŐJE: KÖZÉP-EURÓPA?

Nyugat-Európában napjainkban igen nagy az érdeklődés Közép-Európa iránt. A Lengyelországban, a Magyarországon és a többi környező államban lezajlott forradalmi változások után tudomásul kellett venni, hogy újra létrejöhet egy egységes, kelet-nyugati megosztottság nélküli Közép-Európa. Ez a lehetőség egyszerre ijesztő és izgalmas. Félretéve mindenfajta geopolitikai lelkesedést, jelenleg az érdeklődés középpontjában a közép-európai kultúra áll, ennek sem annyira a jelene, mint inkább nevezetes múltja. Az 1900-as évek közép-európai kultúrájának igazi jelentősége az az eszme, hogy a modern kultúra Európá szívéből fakadt.

Steven Beller a fiatal angol történész-eszmetörténész nemzedék tagja. Évekig foglalkozott a bécsi zsidóság történetével és kultúrájával. Kutatásai nyomán 1989-ben jelent meg *Vienna and its Jews* című monográfiája. Itt közölt tanulmányát lapunk felkérésére írta.

Ez a kultúrtörténészek által megfogalmazott állítás néha kizárólag Bécsre vonatkozik, de gyakran kiterjesztik Prágára és Budapestre is. A „Mitteleuropa” eszméjének hirdetői nagyra értékelik a három város által határolt terület kulturális vívmányait, és egyik elsődleges feladatuknak tartják a hajdani kulturális kapcsolatok helyreállítását révén az egykori, közép-európai kulturális

FRANZ KAFKA

identitás feltámasztását. Ezen a ponton szükséges azt tisztázni, hogy mi lehet a céljuk ezeknek a törekvéseknek. Az 1900-as évek bécsi-prágai-budapesti – azaz közép-európai – kultúrájának feltámasztása ugyanis nem látszik megvalósíthatónak, mivel mindaz, ami ezt létrehozta, ma már nem létezik, és fel sem támasztható többé.

Sokaknak talán meglepetést jelent az a gondolat, hogy Közép-Európa, központjában Béccsel, a „modern világ bölcsője” volt. Ez tulajdonképpen utólagos elképzelés. 1970 előtt a modern kultúra központjának Párizst tekintették, sőt, az elfogulatlan szemlélőnek esetleg az is megfordulhat a fejében, hogy a modern kultúra nem annyira egy nagyváros „szülötte”, mint inkább az egész nyugati világ közös gyermeke. Ezzel azonban még nyitva marad a kérdés: miért tekintik sokan az 1900-as évek Bécsét a kultúra egyedülálló központjának. Két részleges magyarázatra gondolhatunk. Először is: az újdonság meglepetésével szolgálhat, ha egy központ, mely korábban (a zenéjét leszámítva) semmiféle igazán jelentős kulturális vagy intellektuális újdonsággal nem szolgált, az 1800-as évek elejétől egyszer csak annyira megerősödött, hogy Párizs vetélytársa lett. Másrészt az is tény, hogy a modern gondolkodás számos meghatározó ideája Bécsben fogant. Utóvégre ebből a városból származott Sigmund Freud, Ludwig Wittgenstein, az építész Adolf Loos, a szatirikus író: Karl Kraus és nem utolsósorban Arnold Schönberg; ha pedig kitekintünk Prágára és Budapestre, akkor ez a névsor, az élén Franz Kafkával és Lukács Györggyel, még impozánsabb lesz.

MI A MODERN?

Már ennyi is elegendő lehetne, hogy felkeltse érdeklődésünket a századforduló Közép-Európájának kultúrája iránt, arról azonban még nem győz meg, miért is kellene Közép-Európát a „modern világ bölcsőjének” tekinteni. Ehhez először tisztáznunk kell, mit is jelent az, hogy „modern”. A kontextustól függően a szónak legalább öt jelentése van, úgy mint: modernizáció, modernség,

modernizmus, „korszerűség”, a „modern világ” stb.; ugyanazt a kifejezést használják egymástól egészen eltérő jelentéseiben.

A közép-európai városokkal kapcsolatban nem használhatóak egyformán ezek a jelzők. Ha a kifejezésen racionalizációt és urbanizációt értünk, akkor New Yorkkal vagy Londonnal összehasonlítva Bécs és Prága nem képviseli a „modernizáció” fő áramlatát, míg Budapest a 19. századi városi modernizáció egyik klasszikus példája. Ha a „modernséget” a francia karteziánus „modern kultúra” fogalmával azonosítjuk, ami lényegében racionális, progresszív és lineáris fejlődést jelent, akkor a bécsi kultúra ettől igen távol áll (ha ugyan nem éppen szemben). Egy másik nézőpont szerint a „modernizmus” nem más, mint egy „modernkedő” irodalmi irányzat, mely stílusában osztozott ugyan a „modernség” progresszív megnyilatkozásaival, ám tartalmilag gyakran hajlamos volt elutasítani a „modernséget”, a „modernizáció” eredményeivel pedig többnyire éppen szemben állt. Talán legszorosabban a „modernizmus”, másképpen a „die Moderne” fogalma kapcsolódik Bécshez, de még ebből a szempontból is megelőzte Franciaország és Németország.

Ha mármost a „modernséget” mint az innovativitásra, az újításra való készséget vizsgáljuk, akkor az eddigiek alapján egyértelmű, hogy a Bécs-Prága-Budapest háromszög nem érdemel különösebb figyelmet. Ha a „modern világot” a MI világunkként értel-

JOSEF ROTH

mezzük, akkor a Közép-Európa iránti különös érdeklődésünknek önmagában jeleznie kell, hogy számunkra ez valami önmagában is fontosat és aktuálisat jelent. Világossá vált, hogy nem Közép-Európából ered mindaz, amit konfúzus nyelvünk „modernnek” nevez, mégis gondolatébresztően szól hozzánk, mivel legfőbb problémánkra: saját modern világunkra hívja fel figyelmünket.

A SZÁZADVÉGI BÉCS

Ez a gondolat sem új, és számos magyarázata is született már, a legismertebb talán Carl Schorske elmélete. Szerinte az új embermodell: a HOMO PSYCHOLOGICUS megteremtése volt Bécs legfőbb érdeme. Ezt azzal magyarázza, hogy a liberális polgárságnak nem volt elegendő ereje, hogy hatalmába kerítse az arisztokratikus bécsi kultúrát, ezért elidegenedett a nemzeti és helyi hatalomtól, és csupán a művészet templomában és a Psziché birodalmában élt, fiaik csak itt törekedhettek új célok felé. Így a kulturális elit nem annyira saját osztályától, inkább azzal együtt idegenedett el; ez volt a „századvégi Bécs” fő meghatározója. Úgy tűnik fel, hogy az értelmiség ilyen átesztetizálódása – ami a politikai elide-

MAX BROD

ARTHUR SCHNITZLER (CSALÁDJÁVAL)

genedés következménye – párhuzamot mutat jelenlegi helyzetünkkel.

Egy másik magyarázat kiindulópontja az osztrák társadalmi és politikai élet „centrumvesztésének” elmélete. E magyarázat szerint az 1914 előtti nacionalista zűrzavart követően nemcsak a liberális polgárság, hanem az egész osztrák társadalom elidegenedett; nem maradt semmilyen szilárd központi érték, amivel azonosulni lehetett volna. Ennek a helyzetnek volt a következménye az a súlyosan pesszimista attitűd, mely tagadta, hogy létezhet bármilyen teljes megoldás, helyett az élet totalitását hirdette. Ez a „súlypontvesztés” hozta létre azt az ironikus és kritikus kultúrát, mely a politikát tisztességtelennek tartotta, és az egyetlen lehetséges megoldást a művészetekben látta. Ezen elmélet hívei Bécsset vonzó jelennek látják, modernségének dekadens attitűdjében a mi „posztmodern” korszakunk előképét vélik felismerni.

ZSIDÓ KULTÚRA?

Igen sok érv szól mindkét teória mellett, melyek sok szállal össze is fonódnak, különösen ha Bécsről van szó. Sokkal nehezebb az a kérdés, hogy mindez mennyiben

érvényes Prága és Budapest esetében, ahol a magyarok diadalittassága és a csehek nekilendülése mintha cáfolná a „centrumvesztésről” szóló elméleteket. Ezeknek a magyarázatoknak azonban van még egy súlyos hiányosságuk, mégpedig az, hogy nem szentelnek kellő figyelmet a közép-európai társadalmak vallási, etnikai és kulturális sokféleségének. Itt elsősorban a három főváros zsidó származású lakosságának magas arányát és a modern kultúrában betöltött óriási szerepét kívánom hangsúlyozni.

A bécsi zsidóság jelenléte elsősorban az új, a modern kultúra területein volt jelentős. Freud első tanítványai gyakorlatilag mindnyájan, a Schnitzler és Hofmannsthal körüli írócsoport (az „Ifjú Bécs”) tagjainak kétharmada, a logikai pozitivisták Bécsi Körének többsége, valamint az ausztro-marxista teoretikusok (kivéve Karl Rennert) ugyancsak zsidó származásúak voltak, a bécsi zenei forradalom vezetői, Mahler és Schönberg nemkülönben. Természetesen jelen voltak nem zsidók is. A zenében Webern és Berg művei jól példázzák, hogy az új zene nem valamiféle „zsidó vállalkozás” volt. Méginkább így volt ez a képzőművészetben. A szecessziót, bár „le gout juif”-nek is nevezték, nem a zsidók hozták létre; a kiemelkedő bécsi festők: Klimt, Kokoschka és Schiele egyike sem volt zsidó származású, mint ahogy Otto Wagner és Adolf Loos, a két kiváló szecessziós építész sem. Ugyanakkor a magánmecenatúra és a modern művészet terjesztése területén a zsidóság igen nagy szerepet játszott, itt csak Eduard Lederer, Berta Zuckerkandl vagy Fritz Warndorfer nevét említem meg. Mindezt számbavéve, leszögezhetjük, hogy a zsidóságnak kiemelkedő szerepe volt a bécsi modern kultúra sikereiben.

A zsidók kulcspozíciója a kulturális életben korántsem a véletlen műve volt, hanem a bécsi liberális nemeség mellett betöltött különös pozíciójukból eredt. A korabeli iratok szerint a bécsi belvárosi Gimnáziumok 1870 és 1910 között végzett hallgatói közül zsidó származású volt hozzávetőleg a kereskedők gyermekeinek 80%-a; iparosok, pénzemberek gyermekeinek 60%-a; orvosok, jogászok, újságírók és járadékosok gyermekeinek 50%-a. Ha valaki egységesnek veszi az úgynevezett „liberális polgárságot”, akkor e csoport 65%-át zsidók tették ki: így már inkább természetes, mintsem meglepő az a tény, hogy a zsidóság prominens szerepet játszott a modern kulturális életben. Ha valakit a liberális polgárság és a modern kultúra sajátos kapcsolata érdekel, akkor már maga az a tény, hogy a zsidó származásúak közül milyen sokan folytattak gimnáziumi tanulmányokat (a központi belvárosi Gimnáziumban az arányuk megközelítette a hallgatók 35%-át), azt sugallja, hogy a bécsi modern kultúrában a zsidóság „felülreprezentált” volt.

Ugyanez volt a helyzet Budapesten és Prágában is, némi helyi eltérésekkel. A budapesti zsidó íróknak kisebb volt a szerepük, legalábbis Ady egyénisége háttérbe szorította őket. Ugyanakkor az értelmiség nagy

része zsidó származású volt: csak Lukács György nevét említem itt meg. Igen magas volt a zsidó származásúak aránya a tudományos életben; művészetpártoló tevékenységük és a liberális polgárságban betöltött szerepük felülmúlta bécsi kortársaikét. A modern budapesti művészeti életet Hatvany Lajos szinte teljesen egyedül finanszírozta.

Prágában viszont egymás mellett élt egy cseh és egy német kultúra, melyekben a zsidó származásúak nem jutottak különösebb szerephez. Számos kísérlet történt a két kultúra közti szakadék áthidalására, és a századfordulón a zsidóknak e területen volt igen nagy – szinte kizárólagos – szerepük. Ezen törekvésnek talán a legismertebb képviselője volt Franz Kafka és a körülotte létrejött ún. „Prágai Kör”, melynek szinte minden tagja zsidó származású volt. Így talán nem is meglepő, hogy az 1900-as népszámlálás szerint a prágai németiségnek kb. a fele volt zsidó származású, de valós számuk a 1/3-os arányt is elérhette. A zsidóság választhatott, illetve közvetíthetett a két „modern” kultúra között, mivel szinte csak ők voltak abban a helyzetben, hogy mindkét modern prágai kultúrával érintkezzenek.

Megállapíthatjuk, hogy a Schorske által leírt iskolázott liberális polgárság elitje Bécsben és Budapesten, Prágában pedig a német ajkú elit többsége zsidó származású volt. Ebből pedig az következik, hogy a századforduló közép-európai kulturális jellegzetességeire vonatkozó minden lényeges megállapításnak figyelembe kell vennie a zsidóság jelenlétét. Mit jelent ez?

Azt hiszem, örültség lenne valamiféle egységes és megváltoztathatatlan metafizikus „zsidó gondolkodás” modelljét elképzelni, jóllehet valóban létezett egy egyedülálló zsidó kulturális tradíció, valamint (az előítéletek ősi forrásaként) régtől fogva társadalmi jelentősége van annak a ténynek, hogy valaki zsidó vagy zsidó származású-e. Mindkét területen lehetőség nyílt azonban a változtatásra: a 19. század közepén végbement emancipációs mozgalom egyaránt érintette a kulturális hagyományokat és a zsidóság jogállását. A századfordulón még töretlen volt a folytonosság és a történelmi – zsidó történelmi – háttér hatása, és ez az alkotókra különféleképpen hatott ugyan, de meghatározta gondolkodásukat és tevékenységüket. Valamiféle „rokon vonásokról” lehet itt beszélni, melyeknek forrása a zsidó háttér.

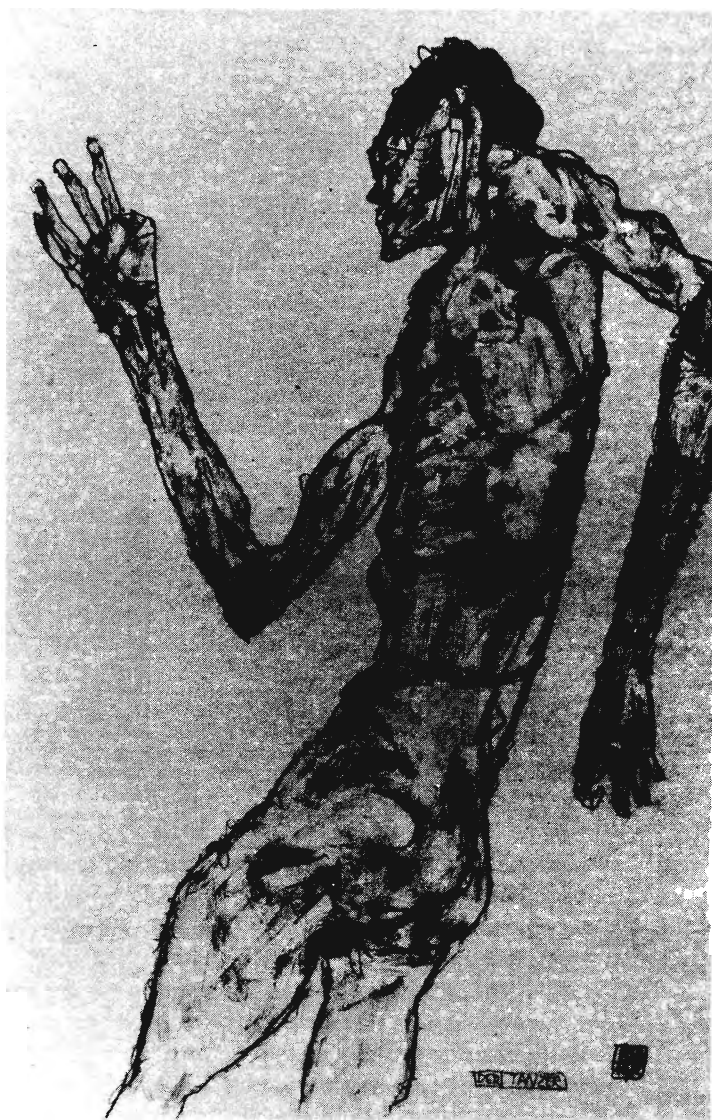
A KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG

Kezdjük ennek elemzését a kulturális örökség leírásával. Az oktatás és az etika a századvég kultúrájában egyedülállóan fontos szerepet játszott. A zsidó hagyomány rendkívüli fontosságot tulajdonít a tanulásnak és a törvény szavát követő morális nevelésnek. A zsidó hagyományban természetesen igen szoros a kettő közti kapcsolat: a törvényt meg kell ismerni, hogy alávethessük magunkat; a legnagyobb morális kötelesség: az isteni parancsok megismerése a vallási stúdiumok révén. E kettősségnek volt a következménye, hogy bár

a közösség gyakorolta a legnagyobb befolyást a tradicionális zsidó életmódra, mégis, implicit módon, egyfajta individualizmus is rejtőzött mindebben: az egyén volt felelős azért, hogy tanulmányozza és kövesse a törvényt, nem létezett olyan felsőbb, spirituális hatalom, mely közölte volna a családfővel, hogy mit tegyenek. (A rabbinak sem volt ilyesfajta hatalma, mivel státusa nem valamiféle felszentelésen, hanem rendkívüli tudásán alapszik.) Létezett a tradícióban – legalábbis elméletileg – egy demokratikus elem és némi etikai individualizmus, mely által a hívő Isten akaratáról való saját tapasztalataira koncentrálhatott úgy, hogy közben nagymértékben figyelmen kívül hagyhatta a zsidók számára oly ellenséges külvilágot. A tradíciónak ezt az áramlatát nevezik „zsidó sztoicizmusnak”.

Más környezetben (elsősorban a protestáns országokban) ez a hagyomány nem okozna különösebb meglepetést. Közép-Európában azonban ez a sztoicizmus az uralkodó vallási és kulturális hagyományoknak, a barokk katolicizmusnak volt a következménye, mely szemben állt minden ilyen megnyilvánulással. Az egyén etikai felelősségének hangsúlyozása és Isten útjának tanulmányozása helyett a katolikus egyház óvta „gyermekkeit” attól, hogy többet tudjanak, mint ami feltétlenül szükséges számukra, és örködött a spirituális és a világi hierarchiák épsége felett. Másmilyen volt a barokk katolicizmus viszonya a legfelsőbb hatalomhoz is: az ellenreformáció Ausztriájában a katolikus hívőnek teljes bizalmát az Úr kezébe kellett helyeznie. A törvény betartására való túlzott igyekezet helyett a katolikus hívő dolga, hogy élvezze a Teremtést, és hogy dicsőítse az emberiséget megváltó Krisztust és a kereszténység intézményeit. Mindezt csodálatosan érzékeltetik az osztrák vidék elmaradhatatlan, masszív, barokk építményei. Más szavakkal, az egyén morális kötelességeiről a hangsúly a fennálló rend esztétikai dicsőítésére tevődött át.

A zsidó hagyománynak azonban szorosabb kapcsolata volt a felvilágosodás eszméivel: ez szolgált emancipációjuk és társadalmi integrációjuk alapjául. Ugyancsak a felvilágosodás hatására a zsidóság számos tradicionális hagyományát (többek között a sajátos jiddis nyelv használatát) is feladta a teljes jogú állampolgárság kedvéért. A zsidók közül sokan – természetesen elsősorban Nyugat- és Közép-Európában – fogadták el ezt a „személycserét”, és így vagy úgy, de beilleszkedtek az őket befogadó kultúrába: asszimilálódtak. A felvilágosodás (ami a közhiedelemmel ellentétben a tradicionális gondolkodáshoz igen közel állt) a zsidóság számára mindezt már elfogadhatóvá tette. A felvilágosodás egyik alapelve volt, hogy a nevelés – még ha világi nevelés is – az a hatalom, mely képes legyőzni minden rosszat. Központi gondolat volt az is, hogy az Ember mint racionális lény képes saját életét élni valamely felsőbb hatalom irányítása nélkül is; ez a nézet pedig – bár szekularizált formában – rokon a hagyományos zsidó etika individualizmusával. Egyetlen példa erre: Kant kategorikus imperativuszát a zsidók, a szabad akaratról való

EGON SCHIELE: A TÁNCOS

tradicionális nézeteik alapján, sokkal könnyebben tudták befogadni, mint katolikus kortársaik. Számos zsidó gondolkodó szerint, a felvilágosodás nem tagadta, inkább a felszínre segítette a judaizmus „lényegét”. Természetesen a tradícióhoz szigorúan ragaszkodók elvetették ezt a nézetet, de ez nem cáfolja, hogy maga a hagyomány lehetőséget ad az ilyen újraértelmezésre.

A felvilágosodás alapelveit elfogadván a zsidóknak arról kellett döntenükhöz, hogyan is asszimilálódjanak. A kulturális beilleszkedés gyakoribb volt, mint a társadalmi, és a német kultúra választása általában gyakoribb volt, mint az osztráké. Az Ausztria-szerte szétszórtan élő zsidóság azzal a kultúrával azonosult, mely az egyenjogúsítás élharcosa volt; szemük előtt Moses Mendelssohn fénylő példája és a német FELVILÁGOSODÁS kultúrája lebegett. Úgy tűnt fel, hogy ez az ideológia képes lesz megújítani meglevő értékeiket, sőt, még a megkülönböztetések nélküli bánásmód ígéretével is kecsegtetett. A német felvilágosodás az „élni és élni hagyni” elvet ígerte a zsidóságnak. Létezett egy kultúra

EGGON SCHIELE MŰVE

és mellette egy olyan – elfogadható – társadalom, melynek legfőbb értéke volt a törvényekkel önként korlátozott egyéniség szabadsága, az emberi egyenlőség: a MENSCHHEIT eszméje, és a nevelődés, azaz a BILDUNG fogalma. Mindez érthetőbbé teszi, hogy a zsidóság számára miért jelentette a „németiség” a legjobbat, még azokban az időkben is, amikor az a többi nép számára már egészen mást reprezentált. Ez a gondolati rögzültség az oka, hogy zsidókból oly radikális német nacionalisták válhattak, akik képesek voltak szövetséget kötni Georg von Schoenererrel. A zsidók számára Németország valami egészen mást jelentett, mint nem zsidó kortársaiknak.

A BEVÁNDORLÁS

A zsidó bevándorlás a Monarchia nagyvárosaiba a XIX. század közepén kezdődött. Bécsből 1848-ig ki voltak tiltva a zsidók, ám ennek ellenére mégis volt néhány megtűrt család és sok illegális betelepült, akik elsősorban a textilszakmában keresték kenyerüket. Budapesten a betelepülő zsidóság jelentősen hozzájárult a város hirtelen fejlődéséhez, itt is ez a csoport alkotta a liberális polgárság magvát, sőt, szerepük még nagyobb volt, mint Bécsben. Prága különös kivételt jelentett: ez a város évszázadok óta a zsidóság egyik központja volt, így a vidékről beáramló zsidóság – a másik két várostól eltérően – csak megerősített egy már létező zsidó hagyományt, újat nem hozott létre.

A betelepülők nagyvárosi élményei egészen mások voltak, mint amire olvasmányaik alapján, Lessing és

Schiller nyomán számítottak. Budapesten fokozatosan a magyar vált a kultúra nyelvén. A magyar nemesség liberalizmusa és készsége arra, hogy a zsidóságot szövetségesevé fogadja, megkönnyítette a zsidók áttérését a németről a magyar kultúrára, nem véletlen tehát, hogy igen gyakori volt a kétnyelvűség. Prágában a helyzet összetettebb volt: a cseh nemzetiség kevésbé volt domináns, és kevésbé állt készen az együttműködésre. Így a prágai zsidóság többsége hű maradt a német kultúrához, még 1910-ben is, amikor is egy szűk csoport deklarálta a cseh nyelv használatára. Ez időben a cseh és német nemzetiségi konfliktusban a zsidóság tulajdonképpen a két ellenfél között az áldozat szerepében találta magát.

A legnagyobb kihívást a bevándorló zsidók számára Bécs jelentette. A város a zsidók által olyannyira csodált és vágyott német kultúra egyik fellegvára volt. Végül eredményben itt volt a legragyogóbb német nyelvű színház, a BURGTHEATER; az 1860–70-es években, a Monarchián belüli liberális német egyeduralkodó törekvések idején, a Ringstrassét a Schillerplatzzal a progresszív német kultúra szimbólumának is lehetett tekinteni. Bécs német jellege igen sokat köszönhetett a liberális sajtónak. Az 1880-as évektől és főleg a következő évtizedtől azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a liberális német Bécs csupán vágyálom. A valóság épp az ellenkezője volt, Bécs megmaradt annak, ami volt: császárvárosnak, a barokk ellenreformáción nyugvó ország fővárosának.

Bécs polgárainak számos jellegzetessége egyenesen a barokk Bécs öröksége volt. Ilyen például, hogy az arisztokrácia és az alsóbb osztályok egyformán finomkodtak, amit Hermann Broch „a stílus demokráciájának” nevezett, s ami hozzátartozott a császárvárosi szerephez. A premodern korszakban ez, a hivatalnoki réteg számára, a nemességhez való kapcsolódási pontot jelentette. Kizárva ugyanebből a korszerűbb megjelenésű és korszerűbb gondolkodású liberális polgárságot. Ennek tagjait betolakodónak tekintették, akik így nem töltheték be közvetítő szerepet az alsóbb és felsőbb társadalmi osztályok között. A liberális polgárság helyzete a Ringstrasse felől nézve is egyértelmű volt: ez a „győzelmi szimbólum” valójában csak egy keskeny, a város arisztokratikus centrumát az alsó középosztály negyedétől elválasztó sáv volt (mint pl. a Josefstadtól a Landstrasse). A Ringstrasse hatalmi igényei üresnek bizonyultak, architektúrája egyre inkább gúny tárgy lett.

LÁTSZAT ÉS VALÓSÁG

A premodern értékeket, a bécsi barokk életstílus lényegét egyetlen szóban össze lehet foglalni: SCHLAMPEREI. Sehol a világon nincs annyi kifejezés a lomposagra, mint éppen Bécsben. A polgári gyakorlatiaság és racionalizmus helyett Bécsset mintha az önkényesség és az idioszinkrázia különös kombinációja kormányozta volna. Ez a Karl Kraus-féle „bürokratizmus” ejtett zavarba mindenkit, aki megkísérelte,

hogy a törvény betűje szerint éljen. A SCHLAMPEREI legközelebbi rokona a PROTEKCIÓ volt. Egyetlen Példa erre: Schnitzler *A zöld kakadu* című darabjának betiltása, melynek háttérében egy érzékeny főherceg állt, aki sértve érezte magát a darab célzatos, forradalmi mondanójától. Nem az volt a baj, hogy az állam irracionálisan működött (a dolgok a saját szabályaik szerint valahogy mindig működnek), hanem az, hogy a rendszer még a saját szabályait sem tartotta be. A beavatottak ismerték a játékszabályokat: ha valaki benyitott oda, ahová tilos volt belépni, az ajtó mögött állt tudta, az az ember közéjük tartozik. A be nem avatottakon viszont semmilyen jogegyenlőség sem segített. Mindez a liberális gondolkodók számára a legrosszabb rémálom volt.

Egy másik bécsi specialitás, a WIENER SCHMAH (amire a bécsiek máig büszkék), azt fejezte ki, hogy semmi sem egészen olyan, ahogyan látszik. Ez sajátságosan kiszámított beszédmódot jelentett: az elmesélt történetben nem annyira a tartalom, mint inkább az előadás módja számított. Közömbös volt, igaz-e a történet, sőt minél hihetlenebb, annál jobb! Ez persze nagyon érdekes is lehet. Másrészt az sem véletlen, hogy a bécsiek a legelbűvölőbbben, kicirkalmazva szokták előadni hazugságaikat. Ebben a társadalomban a társadalmi érintkezés esztétikai oldala, a jó modor, legalább olyan fontos volt (ha nem fontosabb!!), mint a morális, az etikai aspektus.

A bécsiek még ennél is büszkébbek egy másik kvalitásukra, a GEMÜTLICHKEITre, a bécsi kedélyességre. Vonzó oldala ennek is van: ez az eszme azt sugallja, hogy legalább egy időre felejtsük el a világ száz baját, élvezzük egymás társaságát – mindebben nincs kifogásolnivaló. A probléma csak az, hogy a bécsiek hajlamosak voltak azt hinni, hogy ez az egyetlen helyes életszemlélet. Aggódjon a kormány, az egyén inkább élvezze az életet, és lehetőleg ne gondolkozzék túl sokat. Ha valaki mégis megpróbált a konvenciók mögé pillantani, és észrevette a látszat mögötti valóságot, azt nem annyira lázadónak, inkább az örömeik megrontójának tekintették. A Gemütlichkeit elvének ezen értelmezése már sokkal veszélyesebb volt.

Bécs népszerű kulturális életében így egyszerre volt jelen csalódottság és protekcionizmus; illúziók és kiábrándultság. Ehhez hasonló jelenségek bárhol megtalálhatóak a Monarchiában, mint ezt *Švejk, a derék katona* története is példázza. Amíg erre a népszerű kultúrára nem nehezedett nyomás, vonzó és sértetlen volt, ám a terhelés alatt kiderült, hogy igazi morális tartása nincsen, hogy betegesen képtelen belátni hiányosságait; inkább másokat vádol, mintsem számot vessen a realitásokkal. A bécsi társadalom azok számára, akik éles szemmel felismerték a látszatok mögötti valóságot (mint pl. Freud vagy Schnitzler), nem tudott mást nyújtani, mint (Broch szavával élve) „értékvákuumot”: a morális tartalmak és az új célok hiányát. A múltból olyanfajta ízléses burkot kreáltak, melynek nem volt etikai tartalma, és ezzel még hivalkodtak is.

A Bécsbe bevándorolt, tradicionális műveltségű és a német felvilágosodás eszméit valló zsidóság számára súlyos küzdelmet jelentett kiegyezni ezzel a népszerű, de számukra oly idegen kultúrával. Idővel sokuknak ez olyan jól sikerült, hogy sokan bécsibbnek lettek a bécsieknél. Másrészt olyanok is sokan akadtak, akik felismerték Bécs igazi arcát, s kritikájukkal nagyban hozzájárultak az 1900-as évek új kultúrájához. Éleslátásuk azonban súlyosbította a bécsi társadalom betegségének egyik tünetét: az antiszemitizmust.

A katolikus egyház kitartó nevelő munkájának köszönhetően az antiszemitizmusnak évszázadosak a gyökerei Ausztriában. A liberalizmus ellenfelei az antiszemitizmus zászlaja alatt gyülekeztek, innen intézték támadásaikat a születőben lévő gazdasági és társadalmi modernizáció ellen. Az antiszemitizmus azonban nem a bécsiek találmánya volt. Nagyszabású antiszemita agitáció folyt az 1882–83-as tisztaeszlári vérvád kapcsán, és az 1899-es Hilsner-üggyel a csehiek is bizonyosságát adták az efféle módszerek iránti fogékonyságuknak. Mind ezen túl, 1914 előtt, a cseh és német viszályok idején, Prága nem volt valami barátságos hely a zsidóság számára. Budapest 1900-ban kivételnek látszott, de 1905-től itt is érezhetően felerősödött az antiszemitizmus. Az antiszemitizmus ténye és gyors terjedése mélyen befolyásolta a felvilágosodásban, a ráció győzelmében bízók zsidóságot. Ennek egyik következménye az asszimiláció kudarca. A megbélyegző ZSIDÓ jelző hatása volt az is, hogy annyi bécsi (és közép-európai) zsidó babáskodott a modern kultúra születésénél.

Visszatekintve, talán a legtermészetesebb reakció a cionizmus volt, ami a zsidókérdés megoldását a probléma eltolásától remélte. A másik, viszonylag kielégítő válasz a szocializmus. Ez az egyetlen ideológia ígért olyan politikai rendszert a liberalizmust követő időszakra, mely a zsidóság számára képes lesz vonzó, egyenlő jogokat és racionális célokat biztosítani (hiszen elsősorban ezek tették vonzóvá a liberalizmust is a zsidóság számára), a szocializmus pedig ez esetben a felvilágosodás folytatását, nem pedig ellentétét jelentette.

A LIBERALIZMUS KUDARCA

Számunkra mindezeknél fontosabb a harmadik reakció, amely olyan alkotók munkáiban érhető tetten, mint Freud, Schnitzler, Kraus, Schönberg vagy Wittgenstein. Többek között ők voltak azok, akik felismerték környezetük derűlátó liberális nézeteinek kudarcát. Bécsi tapasztalataik alapján tisztában voltak az asszimiláció kudarcával, válaszként az antiszemitizmust mint az emberi természet legsötétebb vonását mutatták be, aminek megerősödéséért a liberális polgárság is felelős. Osztályuk, a ZSIDÓ polgárság konformizmusának támadásával nem az alapvető értékeket tagadták meg, inkább megóvni kívánták ezeket a rosszindulatú kör-

nyezettel szemben. Freud azon felismerése, hogy a szexualitás uralkodik a tudatos Én felett, nem az egyéniség tagadását célozta, hanem éppen ellenkezőleg, a személyiség elsőbbségét kívánta visszaállítani azzal, hogy tudatosítja az Énnel szemben működő erőket, melyekkel ily módon meg lehet küzdeni. Csak a látszat mögötti valóság leleplezése, s az individuum saját felelősségének a helyreállítása vezethet igazi megoldáshoz. Az individuum önbecsülése, az, hogy újra kezébe vegye saját életét, s hogy az igazat kövesse, saját magán múlik. Így értelmezhető Schnitzler megjegyzése is, hogy a zsidóság számára az igazi megoldás a „A TELJES NYÍLTÁS”, ami az önmagunkkal való teljes becsületességet jelenti. Ez már szinte a „zsidó sztoicizmus” modern megfogalmazása.

Ezen korszakban úgy látszott, hogy az olyan kollektivisták és holisztikus megoldások aratnak győzelmet, mint a nacionalizmus, a szocializmus, a keresztényszocializmus, sőt, az avantgarde, melynek csodás jövőképe is a kollektivismuson alapult. A közép-európai zsidó gondolkodók közül is sokan csatlakoztak a nacionalizmushoz (cionizmus) vagy a szocializmushoz, míg mások modernista álmokban merültek el. Nem egyetlen, hanem számos válasza volt tehát a zsidóságnak. Igen jellemző az is, hogy a kulturális elit tagjai közül milyen sokan tettek tanúbizonyságot az individuum szabadsága és morális felelőssége iránti erős elkötelezettségükről: mindez származásuktól és neveltetésüktől elválaszthatatlan. A művészek Európa-szerre engedtek a kollektivismus csábításának, a művészet valamilyen diktatori szerepének reményében. Azonban a modern kultúra közép-európai – főleg bécsi – vezéregyéniségei többnyire tartózkodtak ettől a fausti megoldástól, miután Bécs mint „modern világ” – ellentétben más kultúrközpontokkal – elpusztította ennek a kulturális elitnek a „modernségét” és a progresszív jövő eszméjét. Ugyanez elmondható Prágáról és némi módosítással Budapestről is. A modern osztrák kultúra bizonyos mértékig a modernség kudarcára adott válasz. Az eddigiek alapján az is egyértelmű, hogy a zsidóságnak mind-egyikben középponti szerepe volt – törekvéseik kudarcai és a „modernen túli” új kultúra iránti érdeklődésük dacára is.

MODERN ÉS POSZTMODERN

Ide kívánczik néhány megállapítás a bécsi, a prágai és a budapesti zsidóság modern kultúrában betöltött szerepéről. A modernség szempontjából ezek a kulturális és intellektuális központok kétségtelenül sokat köszönhetnek a fennmaradt, bár jócskán átalakult zsidó oktatási hagyományoknak. A közép-európai hagyományok és a zsidó tradíciók összeütközése igencsak jó katalizátor-nak bizonyult, elősegítve új gondolatok és megoldások létrejöttét.

Amikor felmerül a kérdés, hogy Közép-Európa

része-e a mi „modern világunknak”, akkor a zsidóság problémája ismét döntő szerepet játszik minden fejtegetésben. A kulturális elit modernisége saját modern világuk győzelmével lerombolódott. Ehhez hasonló a mi jelenlegi kiábrándultságunk a Le Corbusier vagy a Keynes nevével fémjelzett „modernségből”; ezen érzésünk az alapja a „posztmodernnek” nevezett különös ideának, mely a „modernség” gyengeségeinek meghaladásával kecsegtet.

A „posztmodernizmusban” kétféleképpen is értelmezhető Közép-Európa részvétele. A dekadencia elfogadható magatartásformának tekinthető olyan egyéniségeknél, mint pl. Klimt, hangsúlyozva – Kraus szavaival – ennek „vidáman apokaliptikus” jellegét, ami az osztrák kultúrpeszimizmusra oly jellemző volt. Ez azonban a bajnak inkább csak tünete, nem pedig kezelése. A másik magyarázat szerint – s számomra ez a vonzóbb – a posztmodernizmus nem volt más, mint az egyéni szabadság megőrzésére tett kísérlet akkor, amikor a liberalizmust háttérbe szorították különféle kollektivisták ideológiák. Mindez szorosan kapcsolódott a zsidóság Bécsben és más helyeken gyűjtött tapasztalataihoz – s az ebből leszűrt gondolkodásmód ugyancsak vitatható. Schönberg *Mózes és Áron* című operája a személyes elkötelezettség példázata, és azt a meggyőződést tükrözi, hogy a műalkotásnak elsősorban etikai igazságot kell közvetítenie, a szórakoztatás pedig csak másodlagos. Kraus, Kafka, Schönberg, Freud, Schnitzler, Mahler, de még Weininger vagy Wittgenstein művei is kihívást jelentenek, lehetőséget arra, hogy szembesüljünk tulajdon „modern világunk” és „modern kultúránk” problémáival. Sokkal többet lehetett volna profitalni kritikus és individualisztikus megközelítésükből. Végső soron ez az, ami Bécset és Közép-Európát napjainkban olyannyira érdekessé teszi.

A közép-európai kultúra ereje és vonzereje egyaránt szorosan kötődik a zsidóság tapasztalataihoz. A történelem azonban tragikusan lépett közbe: mindez a tapasztalat egy olyan népe ugyanis, mely többé már nem létezik Közép-Európában, s melyet éppen az oly sokuk által csodált németiség pusztított el. Ha helyes az a megállapítás, hogy a zsidóság tapasztalatai rendkívül fontosak voltak Közép-Európa kiemelkedő kulturális központtá válásában a századfordulón, akkor örült vállalkozás volna megkísérelni feltámasztani azt a kultúrát, melynek társadalmi és történelmi gyökereit egyaránt elpusztították.

Mindebből Közép-Európa számára jelenleg nem a kétségbeesés az egyetlen levonható tanulság. Ehelyett két olyan lehetőséget szeretnék ismertetni, melyek – szerintem – módot adnának arra, hogy Közép-Európa ismét fontos résztvevője legyen a modern kultúrának. Először is az elmúlt negyvenegynéhány év kelet-európai tapasztalatai önmagukban is felérnek az „élet iskolájával”, ami az itteni lakosságot bizonyára meggyőzte arról, hogy mekkora szükség van értékekre. Ez az, amit a nyugat-európai kortársak csak mostanában, a „relati-

vizmus halála” után kezdenek felismerni. A kelet-európaiakat az elnyomás időszakának tapasztalatai bizonyosan megtanították a szabadság igazi értékére.

Másodsorban a közép-európaiak előtt ott a lehetőség, hogy számot vessenek a Habsburg Monarchia zsidóságának bonyolult örökségével, hogy megtartsák belőle, ami jó, és hogy elvessek, ami felesleges. Meg kellene próbálni megismerni és a szükségletek szerint felhasználni a zsidóság tapasztalatait. Létezik egy fontos terület, ahol versenyezni is lehetne, sőt, felül lehetne múlni a zsidó elődöket: ha a közös partikuláris identitás hang-

súlyozása és a jövőendő közép-európai kultúra UNTER UNS (magunk közt) való létrehozásának az álma helyett kitekintenek, s így hoznák létre ezt az új kultúrát, ami ekkor már nem csupán „közép-európai,, vagy „kelet-európai” lenne, sőt, nem is európai, hanem sokkal inkább a nemzetközi kulturális világ része, ami egy sokkal magasabb szintű versenyt jelenthetne. Ha Kelet-Európa képes erre, akkor a jövőendő „modern világ” értékes eleme lesz.

[MARGITTA NÓRA FORDÍTÁSA]

Tímár György /

TORBERG VIDÁM TÖRTÉNETEI

„A mosoly: törzsököm örökrésze.”

Friedrich Torberg osztrák humorista 1908-ban született Bécsben, s ugyanott halt meg 1979-ben. Élete egy részét Prágában, egy másikat – az Anschluss után, zsidó menekültként – az Egyesült Államokban töltötte. Regényein és nagy sikerű paródiáin kívül írt egy *Tante Jolesch* című könyvet, amelyben az olvasó összegyűjtve találja a Monarchia idejének, sőt a Metternichtől az 1938. évi összeomlásig terjedő időszaknak szinte teljes humoros legendáriumát. Főleg a bohémvilágnak, a bécsi és prágai kávéházak-szerkesztőségek környékének, s nem utolsósorban a bécsi és prágai zsidó családok életének legmulatságosabb epizódjait jegyezte föl. A történetek jórészenek vagy ő maga is személyes tanúja volt, vagy legközvetlenebb baráti körének valamelyik tagja volt az. Márpedig ebbe a körbe a kor számos nagy személyisége beletartozott, Molnár Ferencről Egon Erwin Kischén át Alfred Polgarig és Franz Werfelig.

Az alábbiakban bemutatom Torberg legszívde-
rítőbb históriáit.

A BANKÁR ÉS METTERNICH

Metternich kancellár egy ízben az osztrák államkassza nevében nagyobb kölcsönért folyamodott egy Eskeles nevű zsidó bankárhoz. Amikor az evégből magához rendelt bankárt – a megállapodás létrejötte után – az ajtóhoz kísérte, búcsúzóul bizalmasan e szavakkal fordult hozzá:

– Még valamit, Eskeles. Hírét vettem, hogy az ön Jákob fia lehetetlen társaságba keveredett, fölforogató elemekkel és mindenféle rendbontó cső-

cselékkel érintkezik. Kérem, tegyen róla, hogy ez megszűnjék. Ért engem, ugye? Na és akkor holnap ugyebár elhozza nekem a pénzt.

Nagy volt meghökkenése, midőn a bankár váratlanul így felelt:

– Hercegséged megbocsát, de ezt előbb még egyszer meg kell gondolnom.

– Micsoda? Hogyan?! *Mit* akar itt még meggondolni?

– Azt, hogy kifizetődő üzlet-e pénzt kölcsönözni egy olyan államnak, amely az én Kóbi fiamtól fél.

A DACOS JOLESCH NÉNI

A könyv címét adó Jolesch néni, a zsidó házaszszonyok mintaképe, aki mindenkit, lett légyen az családtag vagy vendég, szenvedélyesen szeretett jól tartani, magának a Jóistennek sem árulta volna el soha, neki magának mi a kedvenc étele. Egyik unokaöccse elhatározta, hogy a végére jár a dolognak, de minden faggatózására azt a választ kapta Jolesch nénitől, hogy ő ilyen szamárságokkal nem foglalkozik. Ekkor az ifjú gondolt egyet, és másképp tette föl a kérdést, hogy a nyulat végre kiugrassa a bokorból:

– Tegyük föl, hogy egy vendéglőben ülsz, és tisztában vagy vele (amitől egyébként óvjon az ég!), hogy már csak félórád van hátra a haláloed pillanatáig. Nos, mit rendelsz?

Jolesch nénit azonban nem lehetett zavarba hozni;

– Hogy mit? Hát lehetőleg valami készételt.